

Jacek B r z o z o w s k i – UWAGI O TOMACH
TRZECIM I CZWARTYM
DZIEŁ WSZYSTKICH
CYPRIANA NORWIDA*

Odpowiadając we *Wstępnych uwagach edytorskich* na pytanie: „Czym [...] się różni wyd[anie] utworów objętych wspólną nazwą «poematów» w [omawianej edycji] od ed[ycji] poprzednich, a zwłaszcza [*Pism wszystkich* opracowanych przez Juliusza Wiktora Gomulickiego]?”, pisał Stefan Sawicki, iż różni się tym „przede wszystkim, że jest wyd[aniem] krytycznym, które wykazuje w dużym zakresie [...] odmiany tekstu w stosunku do przyjętej podstawy” (P I/394)¹. Różni się także – dodawał – objętością objaśnień rzeczowych (s. 395). Różni się ponadto – w moim przekonaniu jest to jedno z najważniejszych osiągnięć wydawców – zakwestionowaniem trafności „bardzo dużej liczby emendacji dobrze zadomowionych w znanych ed[ycjach] poszczególnych utworów” (s. 398).

Tytułem wprowadzenia do uwag o nowym wydaniu poematów Norwida przyjdzie podkreślić, że różnice wyliczone i przekonująco przedstawione przez głównego twórcę tego wydania – stanowią wespół zasadniczy walor edycji. Nie mam też najmniejszych wątpliwości, że lubelskie wydanie poematów autora *Assunty*, zrealizowane jako trzeci i czwarty tom *Dzieł wszystkich* pisarza, jest ważnym osiągnięciem edytorskim, filologicznym, norwidowskim... Norwid dostał tutaj – nareszcie, po latach – tekst swoich poematów w takim kształcie, jaki wydaje się najbliższy jego intencji.

Gdyby przyszło mi wyjaśnić powody szczególowości uwag o obu tomach *Poematów*, powiedziałbym, że wynika ona z dwóch przesłanek. Po pierwsze, widzę te uwagi jako dopełnienie czy uzupełnienie cennej edycji. Po drugie, odnotowuję je z nadzieją, że – być może – przydadzą się przy redagowaniu innych tomów *Dzieł wszystkich*.

* Rzecz dotyczy wydania: C. N o r w i d. *Dzieła wszystkie*. T. 3-4: *Poematy 1*. Oprac. S. Sawicki, A. Cedro [*Quidam. Przypowieść*]. Lublin 2009 ss. 613, nlb 3; *Poematy 2*. Oprac. S. Sawicki, P. Chlebowski [*Rzecz o wolności słowa*]. Lublin 2011 ss. 452 nlb 3.

¹*Poematy 1* i *Poematy 2* oznaczam skrótami: P I i P II, a po ukośnej kresce podaję stronę. Ponadto: ilekroć piszę „Gomulicki”, mam na myśli trzeci tom *Pism wszystkich*.

Dodam (na ład ustaleń redakcyjnych), że miejsc, w których konieczność poprawki bądź jej sugestia wydaje się oczywista, nie opatruję komentarzem. W innych wypadkach podaję zwięzłe uzasadnienie. Tekst (najczęściej jest to pojedyncze słowo bądź grupa wyrazów), którego dotyczy komentarz, podaję kursywą. Uwagi do konkretnych miejsc w poematach lokalizuję numerami wersów, a w akapitach, zawierających więcej niż jedną uwagę, oddzielam kolejne pozycje dwiema pionowymi kreskami: ||, przy czym nie zamykam poszczególnych uwag żadnym znakiem interpunkcyjnym (ma to zasadnicze znaczenie przede wszystkim w wypadku niektórych uwag dotyczących interpunkcji, zasadę rozciągam jednak na wszystkie uwagi).

1. Układ i zawartość edycji

Gomulicki w trzecim tomie *Pism wszystkich* – a ta edycja poematów jest zasadniczym punktem odniesienia dla wydania lubelskiego – podawał utwory w czterech działach (w każdym chronologicznie): poematy epickie, poematy dydaktyczne, utwory cykliczne, przekłady. W omawianym wydaniu uproszczono ten podział, słusznie rezygnując z utworów cyklicznych (*Garstka piasku*, *Wita-Stosa pamięci estetycznych zarysów siedem*, *Echa. Fantazja*)², a przekłady podając pośród utworów oryginalnych. Podzielono zatem poematy na dwie grupy: „W t. III zgromadzono teksty o charakterze narracyjnym, fabularnym, włączając do nich również – w porządku chronologicznym – Norwidowe tłumaczenia fragmentów *Boskiej komedii*, [*Pochwały więzienia*] Celliniego i fragmentów *Odysei*. T. IV – to poematy dyskursywne, refleksyjne, również uporządkowane chronologicznie, w których przeważają rozważania na tematy społeczne, artystyczne, religijne, historiozoficzne” (P I/394).

Niewątpliwie, trafniejszy to układ poematów niż w *Pismach wszystkich*. Na marginesie zauważę jednak, że warto było podjąć próbę jeszcze bardziej zasadniczego oddalenia się od przyjętej przez Gomulickiego optyki wydawcy-interpretatora. Owszem, interpretacyjny charakter decyzji edytora jest nieunikniony, i jest oczywistością. W tym wypadku można jednak było tę interpretacyjność zminimalizować, podając poematy w porządku tylko i wyłącznie chrono-

² Nie bez wątpliwości, jak zaznaczono we *Wstępnych uwagach edytorskich* (P I/394, przypis 1), pozostawiono wśród poematów *Salem*. Słuszna to decyzja. Utwór jest wprawdzie cykliczny, ale tytułowy „pokój”, rozumiany przez Norwida daleko szerzej, niż mogłoby sugerować pochodzenie słowa „salem” („salam”), stanowi bardzo mocny wspólny mianownik wszystkich czterech „rapsodów” (właśnie: „rapsodów”) składających się na poemat.

gicznym. Nie wątpię, że byłoby to z korzyścią dla jasności i wyrazistości obrazu Norwida jako autora wierszowanej epiki.

Zawartość edycji przedstawia się następująco: Tom I: [Z „Boskiej komedii” *Dantego*], *Wesele*, *Powieść*, *Pompeja*, *Ziemia* („Komedii” *Danta* czwarty tom), *Szczesna*, *Powieść*, *Epimenides*, *Przypowieść*, [Wędrowny sztukmistrz], *Benvenuta Celliniego* „*Capitolo fatto in prigione e lode di detta prigione*”, *Quidam*, *Przypowieść*, [Z „*Odysei*” *Homera*], *Assunta* (czyli „*Spojrzenie*”). *Poema*, *Emil na Gozdawiu*, *Poema*, „*A Dorio ad Phrygium*”; Tom II: *Wigilia*, (*Legenda dla przyjaciół*), *Pieśni społecznej cztery stron*, *Niewola*, *Rapsod*, *Psalmów-psalm jako „Pieśni społecznej” poszyt trzeci*, *Promethidion*, *Rzecz w dwóch dialogach z epilogiem*, *Próby*, (*Jako wstęp do „Zarysów obyczajowych pięciu”*), *Pięć zarysów*, *Salem*, *Fulminant*, *Rapsod*, *Modlitwa Mojżesza*, *Rzecz o wolności słowa*.

Gdyby przyjęć porządek wyłącznie chronologiczny, układ utworów byłby następujący (przy czym, aby zachować mniej więcej jednakową objętość tomów, pierwszy należałoby zamknąć *Epimenidesem*): [Z „Boskiej komedii” *Dantego*], *Wesele*, *Pompeja*, *Wigilia*, *Pieśni społecznej cztery stron*, *Niewola*, *Psalmów-psalm jako „Pieśni społecznej” poszyt trzeci*, *Promethidion*, *Ziemia* („Komedii” *Danta* czwarty tom), *Próby*, *Pięć zarysów*, *Salem*, *Szczesna*, *Epimenides*, [Wędrowny sztukmistrz], *Benvenuta Celliniego* „*Capitolo fatto in prigione e lode di detta prigione*”, *Quidam*, *Fulminant*, *Modlitwa Mojżesza*, *Rzecz o wolności słowa*, [Z „*Odysei*” *Homera*], *Assunta*, *Emil na Gozdawiu*, „*A Dorio ad Phrygium*”.

Gdy idzie o zawartość edycji, jeden drobiazg: szkoda, że nie podano listu dedykującego *Salem* księciu Czartoryskiemu. Można było ten krótki, jednozdaniowy list pomieścić bądź przy objaśnieniu tytułu rapsodu *Do J. O. Księcia Adama Czartoryskiego*, bądź w *Uwagach edytorskich*.

2. Aparat krytyczny: *Uwagi edytorskie*

Na aparat krytyczny składają się, osobne dla każdego utworu: *Uwagi edytorskie*, *Odmiany tekstu* oraz *Objaśnienia*. Każda z tych części pomyślana i zrealizowana została wzorowo.

W *Uwagach edytorskich* dostajemy: informacje o genezie i czasie powstania utworu; informacje o zachowanych przekazach rękopiśmiennych i szczegółowe tych przekazów opisy; informacje o pierwodruku oraz wcześniejszych edycjach; gruntowne uzasadnienie wyboru podstawy przedruku; informacje o decyzjach tekstologicznych, z odniesieniem ważniejszych miejsc do tradycji edytorskiej; wykaz i uzasadnienie ważniejszych decyzji interpunkcyjnych.

Przyjdzie podkreślić, że znakomicie przedstawia się ta część aparatu krytycznego – w istocie mamy tutaj małe monografie historycznoliterackie i tekstologiczne poszczególnych poematów.

3. Aparat krytyczny: *Odmiany tekstu*

Obszerne odmiany dają możliwie pełny obraz edytorskich dziejów utworu, a w wypadku poematów, dla których zachowały się autografy, także adekwatny obraz pracy Norwida nad tekstem. Niezwykle istotnym walorem edycji jest też trafność odczytań wielu trudnych miejsc w rękopisach poety (szczególnie w brulionie *Rzeczy o wolności słowa*).

Nie jest jednak tak, ażeby tu i ówdzie nie można było dodać jakichś drobiazgów do przedstawionych lekcji. Dodać z przekonaniem, że wszyscy ci, którzy trudnią się odczytywaniem rękopisów, wiedzą, jak fascynująca to praca, i jak – nie-kończąca-się, nigdy-ostateczna.

[Z „*Boskiej komedii*” *Dante*go]

Z *pieśni III o piekle* 61 przed *droga* przekreślone raczej nie *wyjście* [?], lecz *ujście*

[*Wędrowny sztukmistrz*]

31 niewykluczone, że *Jedna* napisane na *Ko* (P I: „niedoczytane dwie litery”) || 56 *zasię* (napisane: *za się*) – możliwe, że *za* napisane na zaczętym *n* (P I: „niedoczytana jedna litera”) || 71 niewykluczone, że pierwotnie po *miejsca* napisał Norwid nie „*dwie* [?]”, lecz *swe*, po czym przekreślił zaimek i powtórzył go przed rzeczownikiem

Benvenuta Celliniego „*Capitolo fatto in prigione e lode di detta prigione*”

[Wstęp]: 36 przekreślone „*niedoczytane dwa lub trzy wyrazy*” pierwotnej redakcji frazy cywilnej władzy państwa *to najprawdopodobniej* *Papieski* lub *Księcia* || [Poemat] 138 *niedoczytany* wyraz *po* potem *to* *prawdopodobnie* *chowalismy* (może pierwotnie miało być: *chowaliśmy twarzą jako rym do waży z w. 137*)

[Z „*Odysei*” *Homera*]

Rapsodia I 22 przed *w ojczyźnie* *progi* przekreślone *na domowe* (P I: „niedoczytane dwa wyrazy”) || *Rapsodia I* 32 z *krwią* *dzikiego* w miejsce nie dwóch (jak w P I), lecz najprawdopodobniej trzech wyrazów: *i całą krew* (kropka nad *i* pokrywa się z kreską *k* wyrazu *krwią* wpisanego wyżej) || *Rapsodia I* 51 w pierwotnej redakcji tego wiersza po przekreślonych *Lecz upomnień* jeszcze dwa wyrazy (w P I oba niedoczytane) – pierwszy z nich to niewątpliwie „*tak*”, drugiego istotnie niepodobna odczytać || *Rapsodia I* 99 pierwsza litera *niechaj* napisana na *u* zaimka *mu* (przy czym *m* gęsto przekreślone; według P I przed *niechaj* „jeden wyraz niedoczytany”) || *Rapsodia I* 184 *I* napisane na, a *choć*

napisane nad *Ale* (P I: „niedoczytane: jeden wyraz lub dwa wyrazy”) || *Rapsodia I* 319 lekcja pierwotnego przekreślonego *co* pewna, więc znak zapytania zbędny || *Rapsodia VI* 51 brak odmiany: *okiem gdzie skłonisz, okiem gdzie rzucisz*

Assunta

II 111 niewykluczone, że *welna* nad przekreślonym *runo* (P I: „niedoczytany jeden wyraz”), na którym poeta napisał *welna*, a potem powtórzył również ten wyraz u góry

Emil na Gozdawiu

9 brak odmiany: zamieniają *poprawione* z *zamieniane* || 73 *gzymisie* – w *P I* podano, że *poprawione* z *grzymisie*, *wydaje się raczej, że poeta zaczął pisać gd, po czym na d napisał z i dokończył wyraz*

„*A Dorio ad Phrygium*”

II 109 według P I: *U* napisane na niedoczytanych dwóch lub trzech literach – wydaje się, że napisane na przyimku *Na*

Psalmów-psalm

43 przekreślone pierwotne *rycerza* niepotrzebnie opatrzone znakiem zapytania, odczytanie bowiem niewątpliwe

Salem

Do J.O. Księcia Adama Czartoryskiego 43 nie wydaje się, aby literą, na której poeta napisał *s* wyrazu *spotka*, było (nawet opatrzone znakiem zapytania) *o* [?] – Norwid z pewnością napisał *z* (prawdopodobnie miało być: *z duszą*), po czym na przyimku zaczął pisać *spotka*, zaś *s* napisane na *z* dało układ linii, który w pierwszej chwili można odczytać jako *s* napisane na *o* || *Do A.T.* 20 *na* przerobione z *co* (*n* napisane na *c*, do *o* dodana kreseczka; według P II *na* napisane na niedoczytanej jednej lub dwóch literach)

Rzecz o wolności słowa

I 18 brak odmiany: *zaiste* nad przekreślonym *dopiero* || II 8 niewykluczone, że *mierny* (w atg *Mierny*) napisane na zaczęłym *miz* (P II: na niedoczytanej jednej literze) || II 24 *czerpie* poprzedzone dwoma przemazanymi próbami: najpierw *ma swoią* (lekcja *swoią* niepewna), nad czym *ma swą* (P II: „niedoczytany jeden wyraz”) || II 50 *nie znam* napisane prawdopodobnie na zaczęłym *nie wi* (P II: „niedoczytany jeden wyraz”) || II 51 *silnie w* napisane na pierwotnym *w człeka czas* (może miało być: *w człeka czasem*); P II: *silnie na* [?] || II 81 *Niż* prawdopodobnie napisane na *K* (P II: „niedoczytana jedna litera”) || IV 35 *Już mu dość* – z odmiany w P II wynika, że redakcja ostateczna w miejsce przekreślonego *Już dość mu*, tok pracy był jednak nieco inny: poeta najpierw napisał *J dość mu*, po czym do *J* dodał (schodząc ku dołowi) *uż*, na koniec przekreślił tak napisane *Już* oraz *dość*, wyżej wpisał *Już*, a u góry po *mu* dał *dość* || V 17 *nie wie* (w atg *nie-wie*) napisane nie na *w* [?], lecz na zaczęłym *an* (miało być prawdopodobnie *ani*)

|| V 27: *Hiéro* napisane na *Hloros* [?] (P II: „niedoczytany jeden wyraz”) || V 49 *utwierdzony* poprawione z *utwierdzany* (na *a* napisane *o*) (P II: *utwierdz[---?]ony*, w czym niedoczytane dwie litery) || V 61 pierwotna redakcja tego wiersza brzmiała: *A wewnątrz pod cieniem przezroczystym palmy* (przy czym *A* niepewne); P II: „~~w~~ *Wewnątrz f---?* pod lekkim cieniem przezroczystym~~ej~~” (niedoczytany jeden wyraz oraz jedna litera, *lekkim* dopisane) || VIII 58: *niech* napisane na *a*, *krwawi* nad nieczytelnym wyrazem, z którego można odczytać jako bodaj trzecią od końca literę *d* (P II: „niedoczytane dwa wyrazy”) || IX 35: pierwotnie *Zmieni wam pan niebios a i ziemi odmieni*, po czym do *Zmieni* dopisał poeta *one*, na *wam* napisał *są*, przekreślił *pan* oraz *i*, przerobił końcowe *e* w *ziemi* na *a* i dodał *ona* do *odmieni*; P II: „*Zmienione f---?* *są jest niebios a i* (niedoczytany jeden wyraz)”) || IX 112: *to* napisane na *ten* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XI 2 *lecz* napisane na pierwotnym *tylko* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XI 5 *Przeto* napisane na pierwotnym *Więc* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XI 31 *Nie naciąga* przerobione z *Nienaciągn* (P II: *Nienaciąganie[?]*) || XI 46 i 56 niewykluczone, że *ow* napisane na *on* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XI 74 niewykluczone, że *rzeczy* nad przekreślonym *się* (P II: *są [?]*) || XI 142 *Niekoniecznie* napisane na *Więc* (P II: „niedoczytane dwie lub trzy litery)”) || XII 27 niewykluczone, że przed *znaczeń* przekreślone *i* (P II „niedoczytany jeden wyraz)”) || XII 54 znak zapytania przy przekreślonym *czyni* zbędny, lekcja bowiem niewątpliwa || XII 113 *u nas* nad przekreślonym *wierszy* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XII 129: *myśli* – poeta pierwotnie napisał *woli*, po czym na *wo* napisał *myś* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XII 140: *bulkę* napisane na *chleb* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XII 154: po *rzeknę* przemazane prawdopodobnie *p* lub zaczęte *j* (P II: „niedoczytana jedna litera)”) || XII 178: *bladły* w *pobladły* napisane na pierwotnym *bledną* bądź *bladną* (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”) || XII 191 *co z swoją* napisane na *ktory* z wersji ołówkowej (P II: „niedoczytany jeden wyraz)”)

4. Aparat krytyczny: *Objaśnienia*

Zakres objaśnień nie budzi zastrzeżeń. „Wykorzystano w nich – jak informują *Wstępne uwagi edytorskie* (P I/395) – dorobek poprzedników, zwłaszcza Gomulickiego. Wszystkie dotychczasowe obj[asnienia] zostały zweryfikowane. Z jednej strony zwiększono liczbę objaśnianych słów i zdarzeń, z drugiej – pominięto te obj[asnienia], które dotyczyły faktów zbyt znanych, aby wymagały komentarza”. Żadnych też zastrzeżeń nie budzi treść objaśnień. Przyjdzie jedynie sprostować drobne omyłki i odnotować kilka uzupełnień:

P I/270 *Quidam* XXV 105 – warto było dać objaśnienie słowa „mając”; bez objaśnienia wersy 105-106 są dla dzisiejszego czytelnika niejasne || P I/417 *We-sele*, objaśnienie do 20 *Hebe* Canovy w berlińskiej Nationalgalerie pochodzi nie z 1736, lecz z 1796 roku || P I/495 *Quidam*, list *Do Z.K.*, objaśnienie do 13: „Kochany Poeto Ruin” to nie jest apostrofa otwierająca *Balladyne*, lecz apostrofa-nagłówek do poprzedzającego *Balladyne* listu dedykacyjnego adresowanego do Krasińskiego || P I/552–554 *Odyseja, Rapsodia I*, objaśnienia do 94, 238, 241 i 274 oraz 344, dotyczące czasownika „uwłoczyć” i rzeczownika „uwłoka”, można było połączyć w objaśnieniu dla w. 94, a dalej tylko odsyłać do tego objaśnienia || P II/112 *Promethidion, Bogumił* 276 – warto wyjaśnić formę: „stróny” (nie jest oczywista dla dzisiejszego czytelnika) || P II/291 *Niewola*, objaśnienie do II 28 jest: „do rewolucji francuskiej (1792)”, lepiej byłoby: „do rewolucji francuskiej (Ludwika XIV zdeponizowano w 1792, ścięto w 1793)” || P II/299 *Psalmów-psalm*, w objaśnieniu do 5 brak przecinka po (*De defecta oraculorum*). Ponadto na s. 300 *Pieśń nad pieśniami* raz zwykłą czcionką (objaśnienie do w. 66), raz kursywą (objaśnienie do w. 68) || P II/314 *Promethidion*, objaśnienie do 84 *Bogumiła*: „bania (ros.) – kopuła”; objaśnienie bani kościelnej wieży nie jest potrzebne; ponadto: ros. bania to nie kopuła, lecz łaźnia.

5. Modernizacja pisowni

Jak się wydaje, modernizacji pisowni dokonano w szerokim zakresie³. Zachowywano (podaję jedynie przykładowo): *wtorować* (*Quidam* III 61); *tlomaczyć* (*Quidam* XXIV 108); *probować* (*Benvenuta Celliniego „Capitolo fatto in prigione e lode di detta prigione”* 86, *Quidam* XXV 6, *Assunta* IV 13 – tu: *Wyprobowane*); *uniosłszy* i *podniosłszy* (*Emil na Gozdawiu* 156 i 188); *szklanny* (*Quidam* XV 88). Jest jednak tutaj trochę niekonsekwencji (wyliczam również tylko przykładowo): w *Assuncie* III 23 należało zachować *szklannemi* (zmieniono na *szklanémi*, niepotrzebnie zachowując „é”); w „*A Dorio ad Phrygium*” II 66 należało zachować *przeniosł* (zmieniono na *przeniósł*).

Sadzę, że warto było również zachować: *kościół* (w *Quidamie* XXV 152 zmieniono na *kościół*), *Nawiedzieć*, w atg: *Nawiedzić* (w *Assuncie* 141 zmieniono na *Nawiedzić*), *stronnica* (w *Rzeczy o wolności słowa* III 79 zmieniono na

³ Trudno jednak tutaj wyjść poza przypuszczenia oraz fragmentaryczne obserwacje, brak bowiem ogólnej noty omawiającej zakres i zasady modernizacji pisowni. Nota taka z pewnością pomieszczona zostanie w niewydanym dotąd pierwszym tomie *Dzieł wszystkich* (na marginesie można by się zastanawiać, dlaczego elementy takowej noty znalazły się w *Uwagach edytorskich* do *Quidama*, P I/463-465).

stronica), *śpilka* (w *Quidamie* XXIII 11 zmieniono na *szpilka*), *źwierzę* (w *Pieśni społecznej cztery stron* IV 75 zmieniono na *zwierzę*).

Jednak byłbym zdecydowanie za zmianą *krolewski* (*Rzecz o wolności słowa* XIII 29) na *królewski*. Ponadto w w. 95 *Wesela* należało dać *Esencje*, nie *Essencje* (w edytorstwie tekstów dziewiętnastowiecznych przyjęła się zasada likwidowania podwojonych spółgłosek w wyrazach obcego pochodzenia). Nie zachowywałbym również formy *cmętarzy* (*[Wędrowny sztukmistrz]* 155) – prawdopodobnie jest to błąd ortograficzny Norwida; ponieważ jednak z niezbitą pewnością nie można wykluczyć, że mamy tu do czynienia z neologizmem, polegającym na kontaminacji „cmentarza” i „smętarza”, warto było wyraz objaśnić w *Odmianach tekstu* (nb. w P I brak odmiany dla *cmętarz*, w wydaniach drukowanego *cmentarz*).

6. Kilka słów o rytmie

Nie wprowadzano w omawianym wydaniu, inaczej niż w wielu edycjach wcześniejszych, poprawek rytmu, polegających bądź na wydłużaniu zbyt krótkiego wiersza (*Quidam* XII 63: 9-zgłoskowiec zamiast 11-zgłoskowca), bądź skracaniu za długiego (*Quidam* XXIII 89: 12-zgłoskowiec, XXIII 95: 13-zgłoskowiec). Jak najsluszniej, dokonywanie tego rodzaju emendacji jest bowiem równoznaczne z wchodzeniem wydawcy w rolę autora.

Wprowadzano natomiast poprawki typu „lilija” zamiast „lilia”. Zmieniono tak m.in. *diamentów* na *dyjamentów* (*Quidam* XX 103) czy *Antiochii* na *Antijochii* (*Rzecz o wolności słowa* IX 70). W kilku przypadkach uznano jednak, że zmiana nie jest konieczna, tzn. że dzisiejszy czytelnik będzie wiedział, iż *Salustiusza* (*Quidam* XIX 61) powinien odczytać jako wyraz pięciosylabowy, *Adrian* (*Quidam* XIX 97) i *Dialog* (*Rzecz o wolności słowa* VIII 80) jako wyrazy trzyzgłoskowe, *biografię* (*Rzecz o wolności słowa* IX 20) jako wyraz czterosylabowy, czyli w każdym przypadku inaczej niż w potocznej polszczyźnie. Oczywiście, prędzej czy później zorientuje się, że winien odczytać inaczej. Ułatwiłbym mu to jednak (podobnie jak w innych tego typu miejscach), zmieniając *Salustiusza* na *Salustyjusza* (bądź *Salustijusza*), *Adrian* na *Adryjan*, *Dialog* na *Dyjalog*, *biografię* na *biografiję* (bądź *bijografię*).

7. Rymy

Gdy idzie o rymy, a konkretnie: o pewne w rymowaniu nieściśłości czy niedokładności, widziałbym rzecz następująco. W większości poematów dokładne

rymy są normą. Można zatem przypuszczać, że tu i ówdzie pojawiające się odstępstwa od ścisłego rymowania, spowodowane były bądź (w przypadku poematów drukowanych) błędami składu, bądź (w przypadku utworów zachowanych w autografach) omyłkami poety. Niżej podaję miejsca, w których zdecydowanie wprowadziłbym zmiany dla zachowania dokładnego rymu⁴.

[Z „*Boskiej komedii*” *Dantego*]

Czyściec – pieśń ósma 29 szmaragdowej na szmaragdowej (rym do *majowej*)

Pompeja

126 *czerwoném na czerwonom* (rym do *gronem*)

Szczesna

Wstęp, czyli przed-pieśń. (Do lutni) 56 świecą na świecą (rym do *błyskawicą*)

[*Wędrowny sztukmistrz*]

61 *niej na niéj* (rym do *skroni*) || 91 *ciszey na ciszej* (rym do *usłyszey*) || 113 *wesołej na wesolój* (rym do *goły*)

[Z „*Odysei*” *Homera*]

Rapsodia I 65 wszelakiej na wszelakiéj (rym do *Itaki*) || 153 *spaniałej na spaniałéj* (rym do *stały*; niewykluczone, że w atg jest znak pochylenia „e” napisany na górnej kresceczce litery „ł”) || 200 *pieszej na pieszej* (rym do *rzeczy*) || 202 *pocieszonym na pocieszonom* (rym do *zgonem*) || 209 *należec na należéc* (rym do *uwierzyć*) || 254 *całym na całém* (rym do *uczutowałem*) || 274 *uwłoczyć na uwłóczyć* (rym do *tuczyć*; wydaje się, że w tym przypadku zmiana winna być rezultatem modernizacji pisowni) || 277 *więcej na więcéj* (rym do *książęcy*) || 285 *wygranej na wygranéj* (rym do *zebrany*) || 291 *skąpiej na skąpiej* (rym do *nastąpi*) || 386 *równe na rowne* (rym do *czarowne*)

Assunta

drugie motto 1 *twojémi na twojemi* (rym do *ziemi*) || I 24 *milczącém na milczącemi* (rym do *ziemi*) || I 81 *dalej na daléj* (rym do *spali*) || I 146 *czystej na czystéj* (rym do *przezroczysty*, w atg jest *czystéj*) || II 60 *pochylém na pochyłem* (rym do *zblądziłem*) || III 6 *dla niéj na dla niej* (rym do *najstaranniej*) || III 23 *szklanémi na szklannemi* (rym do *ziemi*; zob. też rozdziałek 5 niniejszych uwag) || III 128 *nikiémi na nikiem* (rym do *językiem*) || IV 21 *wykutém na wykutem* (rym do *knutem*) || IV 72 *samej na saméj* (rym do *bramy*)

⁴ Najczęściej zmiana dotyczy bądź wprowadzenia „é” w miejsce „e” (*nb.* sporadycznie taką poprawkę wprowadzano, np. w *Fulminancie 36 płaskiej na płaskiej* dla rymu do *Łaski*), bądź „e” w miejsce „é” (tu i ówdzie zachowano „é” w pozycji rymowej, zamiast je zmienić na „e” zgodnie z przyjętą w wydaniu zasadą modernizacji tej samogłoski, a w tym wypadku także dla uzyskania pełnego rymu).

Emil na Gozdawiu

65 *śpiewał* na *śpiewał* (rym do *wskazywał*) || 68 *owém* na *owem* (rym do *parowem*)

Wigilia

54 *żołnierzem* na *żołnierzem* (rym do *krzyżem*)

Psalmów-psalm

160 *nie ma* na *nie ma* (rym do *nadyma*) || 164 *gniewa* na *gniéwa* (rym do *dobrotliwa*)

Salem

Do J. O. Księcia Adama Czartoryskiego 146 *prościej* na *prościéj* (rym do *rzeczywistości*, w atg jest *prościéj*) || A.T. 10 *o tém* na *o tem* (rym do *gzmotem*)

Fulminant

180 *szalonej* na *szalonéj* (rym do *nadprzyrodzony*)

Modlitwa Mojżesza

43 *próbą* na *probą* (rym do *żałobą*)

Rzecz o wolności słowa

I 10 *niczém* na *niczem* (rym do *obliczem*, *nb.* ten wyraz zmieniono z *obliczém*) || II 92 *o tej* na *o téj* (rym do *poty*) || III 29 *dalej* na *daléj* (rym do *zapali*) || III 46 *wcześniej* na *wcześniéj* (rym do *pieśni*) || IX 27 *rozdartej* na *rozdartéj* (rym do *wyparty*) || X 30 *skarży* na *skarzy* (rym do *pejzaży* || w pdr jest *skarzy*) || X 34 *rzeczy-pospolitej* na *rzeczy-pospolitéj* (rym do *grobow syty*) || XI 156 *swojém* na *swojem* (rym do *spokojem*) || XI 204 *lepiej* na *lepiéj* (rym do *osklepi*) || XII 14 *świecę* na *świécę* (rym do *wieźycę*) || XII 60 *zwodniczym* na *zwodniczem* (rym do *biczem*) || XII 98 *stróny* na *strony* (rym do *feuilletony*; *nb.* dzisiejszy czytelnik będzie w *stróny* widział błąd ortograficzny) || XIII 97 *prędzej* na *prędzéj* (rym do *pieniędzy*) || XIV 19 *dalej* na *daléj* (rym do *żegnali*) || XIV 33 i 34 *onéj* i *zmienionéj* – w tym wypadku, zgodnie z przyjętą w wydaniu zasadą modernizacji „é”, należało zmienić oba wyrazy na: *onej* i *zmienionej*

Inaczej rzecz ma się z czterema poematami – *Epimenidesem*, *Quidamem*, *Próbami* oraz *Pięcioma zarysami*⁵ – które Norwid opublikował w *Poezjach* z 1863 roku. W lipskim tomie ani razu nie użyto „é”. W owych zaś czterech zajmujących mnie poematach niedokładnych rymowań z „e” zamiast „é” jest blisko osiemdziesiąt, co już samo w sobie stanowi jeżeli nie normę, to z pewnością tych poematów cechą szczególną. Przedstawiają się te rymowe nieścisłości następująco:

⁵ Podaję w kolejności, w jakiej znajdują się w omawianej edycji. W *Poezjach* kolejność inna: *Próby*, *Pięć zarysów*, *Epimenides*, *Quidam*.

Epimenides: onej (16, rym do *zamyślony*), jałowcowej (124, rym do *narodowy*);

Quidam: dalej (I 47, rym do *pytali*), świecę (III 68, rym do *tunice*), drugiej (III 86, rym do *ślugi*), lepiej (IV 16, rym do *ślepi*), dwunastej (V 22, rym do *toasty*), niewiadomej (V 30, rym do *jak atomy*), ściślej (V 47, rym do *zawisły*), odziewa (VI 5, rym do *zrywa*), pierwszej (VI 24, rym do *przerwy*), rozświecą (VI 157, rym do *lico*), widzieć (VI 199, rym do *wstydzic*), niej (VI 223, rym do *ustroni*), kobietą (VI 239, rym do *ukrytą*), świecą (VII 20, rym do *błyskawicą*), senatorskiej (VII 99, rym do *oratorski*), wszelakiej (VII 142, rym do *niejaki*), wchodzącej (VIII 58, rym do *niechcący*), wyżej (IX 120, rym do *zbliży*), najwygodniej (X 44, rym do *ku-zachodni*), dla niej (XI 38, rym do *pani*), powie (XI 173, rym do *Magowi*), dalej (XI 197, rym do *wtrącali*), kobiece (XII 3, rym do *ulicę*), raźniej (XII 37, rym do *przyjaźni*), niewieściej (XII 69, rym do *boleści*), nagiej (XII 74, rym do *powagi*), rozproszonej (XIII 6, rym do *tryumfy i zgony*), przeciw-sokratejskiej (XIII 30, rym do *czy ratusz gdzie miejski*), wypowiedzianej (XIII 103, rym do *mówi sens znany*), steru (XIII 111, rym do *Epiru*), raczej (XIII 175, rym do *zobaczy*), dalej (XIII 180, rym do *spali*), dziennej (XIII 189, rym do *senny*), tajemniczej (XIII 196, rym do *niezwodniczy*), niej (XIV 27, rym do *Pomponii*), tłumnej (XIV 79, rym do *dumny*), piorunowej (XV 19, rym do *dębowy i głowy*), mojej (XV 131, rym do *stoi*), dla niej (XV 179, rym do *Pani*), poruszonej (XV 252, rym do *cztery strony*), czytanej (XVI 3, rym do *ściany*), nie ma (XVI 23, rym do *otrzyma*), głośniejszej (XVI 103, rym do *dośni*), kredą (XVII 24, rym do *idą*), owej (XVII 39, rym do *połowy*), samej (XVIII 70, rym do *bramy*), więcej (XIX 17, rym do *tysięcy*), niebezpiecznej (XIX 91, rym do *niestateczny*), dalej (XIX 102, rym do *azali*), najporządniej (XIX 169, rym do *pył nierządny*), południowej (XX 3, rym do *ciemno-safirowy*), wypowiedzieć (XX 153, rym do *mógł dośledzić*), służebnej (XXI 34, rym do *potrzebny*), takowej (XXIII 13, rym do *się zdrowy*), po onej (XXIII 34, rym do *wywrócony*), raźniej (XXIII 60, rym do *drażni*), całej (XXIV 19, rym do *ideały*), obchodzącej (XXIV 26, rym do *nie-gorący*), dalekiej (XXIV 42, rym do *i wieki*), odziewa (XXIV 49, rym do *bywa*), dalej (XXIV 107, rym do *pali*), kobiety (XXIV 283, rym do *okryty*), gwarnej (XXV 2, rym do *marny*), wygodniejszej (XXV 52, rym do *przychodni*), świeca (XXV 71, rym do *dziewica*), najlepszej (XXV 79, rym do *być krzepszy*), mlekiem (XXV 100, rym do *ręcznikiem*), okrytej (XXV 120, rym do *szczyty*), bydłęcej (XXV 149, rym do *tysięcy*), zbrojnej (XXV 216, rym do *spokojny*), niedalekiej (XXVII 10, rym do *list, a leki*), pierwszej (XXVII 27, rym do *nerwy*), kobiety (XXVII 43, rym do *wryty*), weselej (XXVII 64, rym do *pościeli*);

Próby: głębokiej (29, rym do *mroki*), twojej (75 rym do *stoi*);

Pięć zarysów: I. Rzeczywistość – otwiera (94, rym do *Szekspera*).

Dodam w tym momencie, że jest ponadto, już tylko w *Quidamie*, dziesięć miejsc, w których powody niedokładnego rymu są inne niż brak „é”. Otóż w przypadku braku „e” pochylonego wątpliwości nie było. Ów brak – niewątpliwie rezultat decyzji samego autora⁶ – brak wszędzie i bez wyjątku, stanowił – jak się rzekło – cechą szczególną utworów z lipskiego tomu *Poezji*; trudno było tego nie zobaczyć, zobaczywszy, nie respektować⁷. Tak też – jak najśluszniej – zrobiono w omawianym wydaniu: inaczej niż w edycjach wcześniejszych, dla ścisłego rymu nie zmieniono „e” na „é” w *Epimenidesie*, *Quidamie*, *Próbach* oraz *Pięciu zarysach*.

Z wspomnianymi dziesięcioma miejscami *Quidama* już tak prosto nie jest. To znaczy niepodobna jednoznacznie powiedzieć, czy niedokładności rymowe są tutaj zamierzone, czy też stanowią rezultat omyłki (obojętne, zecera czy autora). W konsekwencji – nie sposób kategorycznie opowiedzieć się za bądź przeciw poprawce. Można jedynie rozważać mniej czy bardziej prawdopodobne argumenty na rzecz takiej czy innej – zawsze przecież hipotetycznej – decyzji.

Zanim wymienię owe kłopotliwe miejsca w *Quidamie*, powiem, że byłbym za ich poprawieniem, i podam trzy argumenty, które by mnie do tego skłaniały. Po pierwsze, obecność takich rymów, jak *krzywemi – ziemi* (XX 121 i 123), *bole – sole* (XXIV 98-99) czy – szczególnie, bo na granicy dwóch rozdziałów – *głębokiem – tokiem* (II 28 i III 1)⁸. Po drugie, prawdopodobne omyłki w kilku miejscach, trafnie korygowane przez Cedrę (za Gomulickim): w XV 104 zmieniono *ku ziemi zawróci na zawróci ku ziemi* (rym do *żylastemi*), w XV 265 zmieniono *każdemu właściwy na właściwy każdemu* (rym do *czemu*). Po trzecie, prawdopodobieństwo omyłki nieco większej niż zmiana szyku wyrazów, oraz – ryzykowna, ale przekonująca – emendacja Gomulickiego: w XVII 32 zmiana z *wykwintną skromnością* na *wykwintnością skromną* (rym do *przytomną*)⁹.

Biorąc pod uwagę powyższe przesłanki, wprowadziłbym w poemacie o *Quidamie* następujące poprawki: XII 10 *nikim* na *nikiem* (rym do *pamiętnikiem*); XIII 84 *lica* na *lice* (rym do *świecę*), przy czym Pini i Gomulicki zmieniali *świe-*

⁶ Brockhaus drukował bowiem „é” i wcześniej, i później, inna rzecz, że często niestarannie.

⁷ Między innymi jako świadectwa nowoczesności poety czy wyraźnego otwarcia się Norwida na wiersz wolny.

⁸ Wydawca pisał w *Nocie edytorskiej* (P I/465): „W II 28 wyjątkowo pozostawiono narzędnik w formie «głębokiem», [...] uznając, iż forma ta może tworzyć zamierzoną współdźwięczność rymową z III 1 («tokiem»)”. Uwaga wydaje się zbędna, rym jest tutaj bowiem faktem.

⁹ Wydawca *Quidama* w P I nie zdecydował się wprowadzić tej poprawki, uznawszy ją za „zbyt daleko idącą” (s. 465).

cę na świecę; XV 80 *mówi na mowi* (rym do *gościowi*); XV 152 *nieznaną na nieznaną* (dla rymu z *poszukiwana*); XVI 125 *który na ktory* (rym do *wory*); XVII 8 *wtóry na wtory* (rym do *kędziory*); XXII 6 *szluzębną na szluzębną* (rym do *niepotrzebną*) || XXIV 135 *szczególną na szczególną* (rym do *zaulne*) || XXV 192 *lichem na lichem* (rym do *kielichem*) || XXVII 74 *rozdartą na rozdartą* (rym do *coś warte*).

8. Interpunkcja

O interpunkcji Norwida można nieskończenie. Ograniczę zatem rzecz do kilku spostrzeżeń, tudzież postaram się najzwężej określić generalia, które stały u źródła wielu moich uwag w tej materii.

Wydawcy – jak najśluszniej – respektowali „norwidowską” interpunkcję poety: antycypacyjne przecinki, wykrzykniki, znaki zapytania; wielokropki; podwójne myślniki. W większości wypadków udało się też pogodzić zasady czy to „norwidowskiej”, czy w ogóle intonacyjno-retorycznej interpunkcji dziewiętnastowiecznej z regułami dzisiejszej interpunkcji logiczno-składniowej. Nie wszystko jednakże jest bezdyskusyjne.

Po pierwsze, nie wydaje się trafna decyzja o niedodawaniu kropki po pojedynczym myślniku kończącym ustęp, zdanie, obraz. Szczególnie zaś ważne wydaje się to w przypadku wierszy dwudzielnych: mianowicie, jeżeli pierwszą część wiersza zamyka myślnik bez kropki, nie ma podstaw, by drugą część (również wówczas, gdy poprzedza ją myślnik) zaczynać od majuskuły.

Po drugie, usuwałbym intonacyjne przecinki, zarówno w średniówce, jak w klauzuli. Oba miejsca stanowią – same w sobie, bez konieczności dodatkowego sygnalizowania tego – naturalną przestrzeń wersyfikacyjnej pauzy.

Po trzecie, jestem za usuwaniem przecinka przed pojedynczymi (bądź pierwszymi w szeregu) spójnikami „albo”, „lub”, „ani”, „ni” w tych wszystkich przypadkach, w których z niezbitą pewnością można stwierdzić, że spójnik nie wprowadza dopowiedzenia (jeżeli istnieje choć cień takiego przypuszczenia, nie odnotowuję możliwości usunięcia przecinka).

Po czwarte, likwidowałbym przecinek antycypacyjny po „Lecz”, „Tu” i „Więc”, jeżeli nie pełni on funkcji „pauzy gawędowej”. *Nb.* w wielu przypadkach można go z powodzeniem (co w omawianym wydaniu częste) zastąpić myślnikiem.

[Z „*Boskiej komedii*” Dantego]

O piekle – pierwsza pieśń 2 na końcu wiersza niekonieczny myślnik – wystarczyłyby, jak w atg, znak zapytania || *Z pieśni III o piekle 38* po *nacierał* dano

dwukropek (w atg nie ma znaku interpunkcyjnego), wystarczyłby przecinek || *Czyściec – pieśń ósma* 25 po *Alić* zbędny przecinek || *O czyścju – dwudziesta ósma pieśń* 23 po *dążę* dano kropkę, wystarczyłby przecinek (w atg nie ma znaku interpunkcyjnego)

Wesele. Powieść

9 po *naiwnie średnik* – w atg nie ma znaku interpunkcyjnego i tak należało zostawić, zachowując sens w. 9-12: Każdy się w stu zwierciadłach oglądał naiwnie / Śmiechów, brylantów, drobnych grzeczności, opali, / Westchnień, szmaragdów, kwiatów fałszywych, rumieńców, / Atlasów białych... chaos!... || 94 po *władanie dwukropek* – można było albo zachować przecinek pdr, albo nawet go usunąć || 125 usunąłbym (intonacyjny) przecinek po *włeci* (przed lub)

Pompeja

4-5 aby oddzielić myślnikami rodzaje grobów (P I/419), zmieniono przecinek po *osób* na myślnik oraz myślnik po *Gladiatorzy* na przecinek. Nie wydaje się, żeby w wersji pdr istniało w tej materii jakieś nieuporządkowanie: *A groby są rozlicznych kształtów – jedne same, / Udzielnych groby osób, inne mieszczą sługi, / Gladiatorzy – akty – inne rodem całym / Poświęcone* || 18 usunąłbym przecinek po *marmuru* (przed *Ani*) || 170-171 wstawiono przecinki po *potem* oraz z *wolna*. Należało zachować redakcję pdr (*potem / Znikając z wolna łączył się z Poety cieniem*) – wieloznaczną, tj. nierozstrzygającą, czy Balbus „z wolna znikał”, czy „z wolna łączył się z Poety cieniem”

Ziemia („Komedii” Danta czwarty tom)

Pieśń VIII 89 usunąłbym (intonacyjny) przecinek po *herbat* (przed *tudzież*)

Szczesna

Tło 40 usunąłbym przecinek po *zję* (przed *Ni*) || *Tło* 41 dwukropek po *otnie* zmieniono na kropkę – należało zmienić raczej na średnik, jest bowiem prawdopodobne, że zecer pomylił średnik z dwukropkiem || *Listy* 1 zachowałbym przecinek po *dom* na końcu wiersza || *Listy* 18 zachowałbym wielokropek po *bardzo*, podkreślający znaczenie przedmiotu modlitwy || *Listy* 30-31 *Wilgoci w starych wodociągach mało, / Zgniłymi przeszła kroplami w rośliny* – nie wydaje się, aby należało dodawać przecinek po *mało* oraz zmieniać *przeszło* na *przeszła*, w redakcji pdr orzeczenie odnosi się bowiem nie do *wilgoci*, lecz do *mało*: *Wilgoci [...] mało [...] przeszło*

Epimenides

2 nie dodawałbym przecinka po *gazety* || 232-233 wiersze te w pdr brzmią: *Człowiek zaś, jakby zawsze był, i będzie-zawsze / Tylko odmieniał miejsce na coraz łaskawsze*. W wydaniu omawianym podano następująco: *Człowiek zaś jakby zawsze był i będzie-zawsze, / Tylko odmieniał miejsce na coraz łaskawsze*. Wydaje się, że można było zachować wersję pdr, niewykluczone bowiem, że

mowa tu nie o byciu czy istnieniu, lecz o zaprzeszłym („jakby był odmieniał”) i wszelkim przyszłym („będzie-zawsze odmieniał”) szukaniu przez człowieka coraz lepszych („łaskawszych”) miejsc || 234 usunąłbym przecinek po *dziwił* (przed *ni*)

[*Wędrowny sztukmistrz*]

52 nie dodawałbym przecinka po *przerywała* (przed *Mówiąc*) || 68 nie dodawałbym przecinka po *blawaty* – oddziela on bowiem owe *blawaty* od *powiewu fiołkowego* w następnym wierszu || 117 ujęto w przecinki *słyszac to* – zachowałbym redakcję atg, nieco inaczej określającą (czasowy) związek między czynnościami: *Więc żebrak słyszac to zlagodniał w duchu* || 118 po *ludzi* w atg nie ma znaku interpunkcyjnego; tu dano kropkę – jest ona zbyt silna (w. 118 stanowi – składniowo i obrazowo – ścisły ciąg dalszy w. 116-117), wystarczyłby przecinek

Benvenuta Celliniego „Capitolo fatto in prigione e lode di detta prigione”,
[*Poemat*]

49 w atg po *buty* prawdopodobnie myślник napisany jako krótkka kreseczka. Wydanie omawiane daje tu średnik, Gomulicki kropkę. Wydaje się, że najlepszy byłby myślник, dalej bowiem, w wierszach 50-51, mowa o rezultacie czynności, o jakiej traktuje wers 49 || 86 w atg po *Minerwy* nie ma znaku interpunkcyjnego, tu dano średnik, wystarczyłby przecinek

Quidam

Do Z. K. Wyjątek z listu 1 zmieniono przecinek na myślnik po *Czytałeś*, „uznając potrzebę oddzielenia bezpośredniego zwrotu do adresata od pozostałej części wypowiedzenia” (P I/466). Owszem, ale bezpośredni zwrot do adresata jest również w drugiej części zdania (*dawaleś do czytania*), można zatem było zmiany nie wprowadzać || I 5 po *było* nie zmieniałbym przecinka na dwukropkę || I 23 usunąłbym przecinek po *biorą* (przez *Lub*). W *Uwagach edytorskich* (P I/467) argument bardzo wątpliwy: „pozostawienie przecinka przed *lub* wynika z szacunku dla praktyki Norwida, który stawiał go często przed tym spójnikiem w układzie szeregowym” || II 12 jest: *lilie* –, powinno być: *lilie.* – || III 55 usunąłbym przecinek po *czoła* (przed *ni*) || V 26 usunąłbym przecinek po *właśnie* (przed *albo*) || V 41 usunąłbym przecinek po *falszerz* (przed *ni*) || V 76 jest: *mowy* –, powinno być: *mowy.* – || VI 80 usunąłbym przecinek po *pociechę* (przed *lub*) || VI 103 usunąłbym przecinek po *ciżem* (przed *lub*) || VI 116 nie dodawałbym przecinka po *Padle* (dalej następuje porównanie zaczynające się od *jak*) || VII 53 usunąłbym przecinek po *pewny* (przed *lub*) || VII 109 jest: *apostola* –, powinno być: *apostola.* – || VII 116 usunąłbym przecinek po «*Gwido*» (przed *lub*) oraz po *apostola* (przed *I*) || VII 122 usunąłbym przecinek po *człeku* (przed *Ani*) || VIII 6 kropkę po *kładą* należało zmienić raczej na przecinek niż średnik, bardziej prawdopodobne jest bowiem, że zecer pomylił przecinek z kropką niż ze

średnikiem. W *Uwagach edytorskich* (P I/468) następujące uzasadnienie: „Propozycje w tym miejscu przez Gomulickiego przecinek nie wydaje się rozwiązaniem słusznym, gdyż kolejne zdanie (w. 7-10) staje się podrzędne względem «faunów», a przestaje odnosić się do całości opisu w w. 3-6, natomiast kropka zamykająca w. 6 pdr byłaby zbyt silnym znakiem interpunkcyjnym”. Dyskutowałbym z tym uzasadnieniem. Po pierwsze, na całość opisu składa się również to, co dotyczy „faunów” w w. 6. Po drugie, w. 7 odnosi się składniowo i myślowo do owych „faunów” w tym sensie, że „każda z arkad” jest na nich, kładących na się wieńce, poopierana w taki sposób, iż jeśli stoisz w tym miejscu, to jesteś podobny do jednego z architektonicznych elementów owego miejsca. W istocie więc zdanie w w. 7-10 jest podrzędne nie względem „faunów”, lecz tego, jak poopierana jest każda z arkad. Oczywiście, kropka po kładą w w. 6 jest zbyt silnym znakiem interpunkcyjnym; zbyt silnym znakiem jest jednak również średnik || VIII 40 jest: *porę –*, powinno być: *porę.*” – || VIII 44 trójdzielny wiersz *Lepiej –* | „*Tych rzeczy?*” | „*Lub w inne sposoby*”. należało dać następująco: *Lepiej.*” | „*Tych rzeczy?*” | „*Lub w inne sposoby.*” || VIII 45 nie wydaje się, żeby potrzebny był przecinek po *Zofia* || VIII 66 nie dodawałbym przecinka po *Lecz*, w żadnym razie nie jest konieczny (*nb.* często go po tym spójniku spotykamy u Norwida, nie powód to jednak, aby poetę naśladować) || IX 39 nie dodawałbym przecinka po *oddalony* (przed *I*) || IX 164 nie dodawałbym przecinka po *sądzeni* (przed *I*) || IX 186 niekoniecznie należało zmieniać przecinek na średnik po *zbodły*. W *Uwagach edytorskich* (P I/468) następujące uzasadnienie zmiany: „Przecinek [...] zastąpiono średnikiem, sytuując tym samym poza szeregiem w. 187. Dookreśla on zjawisko dźwiękowe z w. 180-183, nie jest natomiast dalszym ciągiem charakterystyki pojedynczego dźwięku z w. 184”. Uzasadnienie wydaje się dyskusyjne. W w. 186 kończy się charakterystyka pojedynczego dźwięku fizyczna, materialna, w w. 187 mamy charakterystykę dźwięku, by tak rzec, etyczną, moralną – ostatecznie więc nie ma powodów, by oddzielać wyliczające to wersy znakiem silniejszym niż przecinek || XI 9 kropkę po *kości* należało zamienić raczej na przecinek niż na średnik – w w. 10-11 mamy dalszy ciąg charakterystyki „młotka” z w. 9. Ponadto jest bardziej prawdopodobne, że zecer pomylił z kropką przecinek, nie średnik || XI 24 usunąłbym przecinek po *sosnowy* (przed *I*) || XII 48 jest: *Zofia –*, powinno być: *Zofia.* – || XIII 16 można było albo usunąć przecinek po *rodzeństwo*, albo (lepiej) dodać przecinek po *Co* (jak Gomulicki) || XIII 29 nie dodawałbym przecinka po *bajek* || XIII 32 usunąłbym przecinek po *łaźnię* (przed *czy*) || XIII 91 usunąłbym przecinek po *akcentu* (przed *ni*) || XIII 95 jest: *woli –*, powinno być: *woli.* – || XIII 99 jest: *zmyślone –*, powinno być: *zmyślone.*” – || XIII 113 należało albo usunąć przecinek po *sali* w zdaniu *Wziął je i patrząc dookoła sali, / Wyciągnął rękę*, albo, jak Gomulicki,

dodać przecinek po *je* || XIII 160 usunąłbym przecinek po *powieści* (przed *Lub*) || XIII 209 trzeba było dodać przecinek po *ciekawa* (*ciekawa, choć mała*) || XIII 233 jest: *oczy* – , powinno być: *oczy.* – || XIII 236 kropka po *rzewnym* powoduje, że zamykające ustęp wersy 237-240 mają się składniowo nijak do wcześniejszych; *nb.* jest między tymi czterema wersami a poprzedzającymi go wierszami bardzo głęboka elipsa syntaktyczna i – przede wszystkim – obrazowa i myślowa. Można by próbować tę elipsę – a w istocie zasadniczą niezborność – złagodzić, usuwając kropkę. Sens kłopotliwego zakończenia ustępu, ściśle zaś wierszy 234-239, byłby następujący: Scena ta zatrzymywała na długą chwilę wzrok, nie przejmując widza rzewnym uczuciem (tego) czasu, gdy nieraz w cyrku cucono znużone rzesze strugą gorącej krwi. Możliwe zresztą, że najlepsze byłoby tu to rozwiązanie, jakie dał Przesmycki (tom A, część II, s. 600), mianowicie myślnik zamiast kropki po *rzewnym* || XIII 256 po *chwyta* nie zmieniałbym dwukropka (wprowadzającego wypowiedź) na kropkę || XIII 276 nie dodawałbym przecinka po *szedł* (przed *jak* wprowadzającym porównanie) || XIV 35 jest: *idzie* –”, powinno być: *idzie.*” – || XIV 56 jest: *Kamille* – , powinno być: *Kamille.* – || XV 11 jest: *Upadkiem* –”, powinno być: *Upadkiem.*” – || XV 31 jest: *wielu* –”, powinno być: *wielu.*” – || XV 40 usunąłbym przecinek po *sławy* (przed *I*) || XV 43 usunąłbym przecinek po *zabawy* (przed *Albo*) || XV 50 jest: *uśmiechem* – , powinno być: *uśmiechem.* – || XV 63 jest: *one* –”, powinno być: *one.*” – || XV 64 jest: *opłakując* –”, powinno być: *opłakując.*” – || XV 108 jest: *miłość* –”, powinno być: *miłość.*” – || XV 113 jest: *namiętność* –”, powinno być: *namiętność.*” – || XV 174-175 jest: – *Te słowa, / Dwuliciej treści, ogół zaniemiły* – zważywszy, że w pdr nie ma przecinka po *słowa*, niekoniecznie trzeba go było dodawać, natomiast można było zmienić przecinek na myślnik po *treści* (jednocześnie usuwając inicjalny myślnik przed *Te*, rozpoczynający drugą część wiersza dwudzielnego) || XV 217 należało dodać przecinek po *siedzenie* || XVI 165 niepotrzebnie dodano przecinek po *błękitne* (przed *I*) || XVII 12 jest: *czasie* – , powinno być: *czasie.* – W w. 12 kończy się długi, w w. 1 zaczęty opis, w w. 13 zaczyna się opis nowy; Gomulicki zamykał w. 12 dwoma myślnikami, w pdr jest tylko myślnik; dodanie kropki byłoby wystarczające || XVII 22 niewykluczone, że w zdaniu *chodzi a uważa* można było rozważyć dodanie przecinka po *chodzi*. Jeżeli jednak nie dano go, uznawszy, że spójnik *a* występuje tutaj w (dawnej) funkcji spójnika *i*, warto było wytłumaczyć to w objaśnieniach || XVII 37 niepotrzebnie dodano przecinek po *dłuta* (przed *Tudzież*) || XVIII 57 usunąłbym przecinek po *Wypowiedzeniem* (przed *ni*) || XVIII 65 jest: *sumień* – , powinno być: *sumień.* – || XVIII 118 wahałbym się, czy dodawać przecinek po *jest* (przed *i*) w zdaniu: *A która wszakże jest i jest osobna* || XIX 37 usunąłbym (intonacyjny) przecinek po *zwiedził* || XIX 89 usunąłbym przecinek po *świętyń* (przed *ani*) || XIX 124

jest: *swywolna* – , powinno być: *swywolna*. – || XX 112 jest: *farby* –, powinno być: *farby*. – || XX 174 jest (w wersji dwudzielnej): *I tak zmordować dał się* – | *I odkupił* – Należałoby dać albo: *I tak zmordować dał się*. – | *I odkupił*. –, albo (i chyba lepiej): *I tak zmordować dał się* – | *i odkupił*. – || XX 200 jest (w wersji dwudzielnej): *Bez-narzędziową* – | *I wstał, kosz wziął w ręce*. Powinno być: *Bez-narzędziową*. – | *I wstał, kosz wziął w ręce*, albo (lepiej): *Bez-narzędziową* – | *i wstał, kosz wziął w ręce* || XX 203 jest: *to* –, powinno być: *to*. – || XXI 44 jest (w wersji dwudzielnej): *Zmieniony nieco* – | *Więc – Elektra-diwa*. Można było dać albo: *Zmieniony nieco*. – | *Więc – Elektra-diwa*, albo (i bodaj lepiej): *Zmieniony nieco* – | *więc – Elektra-diwa* || XXII 20 jest (w wersji dwudzielnej): *Zasnęła* – | – *Chwilkę, ktoś idąc, zanucił*. Wydaje się, że należało dać: *Zasnęła*. – | – *Chwilkę, ktoś idąc, zanucił* || XXII 32 nie dodawałbym przecinków po *Egipcjanka* i *pokornie*, zachowując dwuznaczność zdania: *Tu Egipcjanka kłoniąc się pokornie / Rzeczce*, gdzie *pokornie* może się odnosić albo do *kłoniąc się*, albo do *Rzeczce* || XXIII 2 nie dodawałbym przecinków po *łożu* i *przesłanem* w długim płynnym zdaniu (znakomicie tą płynnością adekwatnym wobec istoty rzymskiego modnia): *Lucius Pomponius leżał od niechcenia / Na łożu skórą lamparta przesłanem / I piórem pawim lekkie rzucił cienia / Na twarz Elektry* || XXIII 14 jest: *stworzenie* –, powinno być: *stworzenie*. – || XXIII 89 jest: *się* –, powinno być: *się*. – || XXIV 64 usunąłbym przecinek po *wiem* (przed *ani*) || XXIV 154 jest: *Ta zawołała: „Quidam!”* – *za człowiekiem*. Nie widzę powodów, dla których nie można było zachować redakcji pdr (inaczej rozkładającej akcenty semantyczne): *Ta – zawołała „Quidam!”* *za człowiekiem* || 246 jest: *twarz* –, powinno być: *twarz*. – || XXIV 248-250 niekoniecznie należało dodawać przecinki po *Jazon*, *słyszac* i *poskokiem*; można było zachować płynną redakcję pdr: *Mistrz Jazon słowa te słyszac wznosił rękę / I popychany żołnierstwa poskokiem / Wołał* || XXV 137 usunąłbym przecinek po *fletni* (przed *Lub*) || XXVII 28 usunąłbym przecinek po *żale* (przed *Lub*) || XXVII 79 jest (w wersji dwudzielnej): *Patrz – ”* | *I wskazywała*, powinno być albo: *Patrz.”* – | *I wskazywała*, albo: *Patrz”* – | *i wskazywała* || XXVII 37 jest: *gońca* –, powinno być: *gońca*. – || XXVIII 19 nie zmieniałbym myślnika (oznaczającego tu dłuższą pauzę) na przecinek po *Wchodziły*

[Z „*Odysei*” Homera]

Rapsodia I 345 usunąłbym przecinek po *jesteś* (przed *ni*) || *Rapsodia I* 496 zachowałbym interpunkcję atg, tj. z przecinkiem po *jeszcze* – w wydaniu omawianym dano przecinek po *Laert*. Interpunkcja atg każe czytać: *Kupił ją Laert jeszcze* [wtedy], *kiedy była małą*, nie zaś: *Kupił ją Laert, jeszcze kiedy była małą*. W obu wersjach sens jest taki sam, inaczej jednak rozkładają się akcenty || *Rapsodia XI* 5 nie dodawałbym przecinka po *stropy* (przed *Ani*) || *Rapsodia XI* 16 nie

dodawałbym przecinka po *łokieć*. W zdaniu: *I grzebię dół na łokieć stromy w każdą ścianę* nie ma wszak wątpliwości (były one w *Uwagach edytorskich* zasadniczym argumentem uzasadnienia zmiany, zob. P I/531), że chodzi o głębość (stromość), a nie o kształt grobu

Assunta

I 93 niekoniecznie należało dodawać przecinek po *wychodziły* (oddzielając orzeczenie od okolicznika sposobu) || I 97 usunąłbym przecinek po *drga* (przed *ni*) || [Przypisy] 38 usunąłbym przecinek po *czaszki* (przed *tudzież*)

Emil na Gozdawiu

23 usunąłbym przecinek po *rzymski* (przed *ni*)

„*A Dorio ad Phrygium*”

I 41 nie dodawałbym przecinka po *znając* || II 61 usunąłbym przecinek po *kosy* (przed *ani*) || II 68-69 można było zachować redakcję pdr (tj. nie dodawać kropki po *istnieje* i nie zmieniać *ta* na *Ta*): *Z niewiastą cóż być ma? gdy społeczność / Nominalnie istnieje – ta zaś jest czym?* Wersja pdr w pierwszej chwili budzi mniej wątpliwości, iż pytanie *ta zaś czym jest?* odnosi się nie do „niewiasty”, lecz do „społeczności”

Niewola

Do Czytelnika 39 i 41 nie ma. – *Ażeby zmieniono na nie ma; ażeby, po weszła zachowano średnik. Bardziej fortunna wydaje się redakcja, jaką dał Gomułcki: nie ma – ażeby oraz przecinek po weszła* || I 6 nie dodawałbym przecinka po *Więc* || II 21 dodano myślnik po *ciało* – w pdr nie ma znaku interpunkcyjnego. W *Uwagach edytorskich* (P II/286) następujące uzasadnienie: „rozumiano «bo ciało» jako uzupełniające wyjaśnienie do «wasza przeszłość»”. Redakcja pdr skłania do innego rozumienia, łączącego „ciało” z „przyszłością”: Podczas gdy wasza przeszłość w was – bo ciało / Przyszłością waszą, duchem wciąż się pali || Epilog 15 usunąłbym przecinek po *Filozofią* || Epilog 19 usunąłbym przecinek po *ty* (przed *ni*) || Epilog 20 usunąłbym przecinek po *arkanów* (przed *Ani*)

Psalmów-psalm

7 usunąłbym (intonacyjny) przecinek po *skier* || 60 po *wyrazu* wystarczałby przecinek (dano średnik; w atg nie ma znaku interpunkcyjnego), mamy tu bowiem dalszy ciąg enumeracji, rozpoczętej w w. 58 spójnikiem *gdy*, i kontynuowanej anaforycznym powtórzeniem tego spójnika w w. 61 i 62 || 70-72 w atg brzmią: *Miły mój – wina ścieki / Rubinowe ścieki mię karmiły / Rubinowe, słoneczne*. Wydanie omawiane podaje: *Miły mój – wina ścieki, / Rubinowe ścieki mię karmiły / Rubinowe, słoneczne* (nie wstawiono przecinka po *karmiły*, w myśl przyjętej zasady, że nie daje się przecinków na końcu wierszy anaforycznych – zob. w rozdziałku 8 komentarz do *Psalmów-psalm* 77). Sądzę, że najbardziej optymalna byłaby redakcja wprowadzająca do wersji atg tylko jedno uzupełnienie,

mianowicie przecinek po *Rubinowe* w w. 71: *Miły mój – wina ścieki / Rubinowe, ścieki mię karmiły / Rubinowe, słoneczne* || 4 jest: *źniwiarze –*, powinno być: *źniwiarze. –*

Promethidion

Bogumił 140 nie dodawałbym myślnika po *prym* || *Bogumił* 152 zmieniłbym na końcu wiersza znak zapytania – albo na kropkę, albo na wykrzyknik. Nie jest wykluczone, że pytajnik dodał zecer, widząc w zdaniu słowo „jak”: *Więc – jak o pięknem... teraz powiedz mi o pracy!* || *Bogumił* 196-197 w pdr jest: *Pieśń – a praktyczność jedno – zaręczone / Jak mąż i dziewczka w obliczu wieczności.* W omawianym wydaniu podano: *Pieśń a praktyczność – jedno, zaręczone / Jak mąż i dziewczka w obliczu wieczności.* Wydaje się, że wystarczyło jedynie usunąć myślnik po *Pieśń*. Ponadto, nie zmieniałbym po *wieczności* przecinka na dwukropkę || *Bogumił* 268 w pdr jest: *Roma – to odwróc, Amor ci odpowie!* Zostawiłbym redakcję pierwodruku (zmieniono ją na: *Roma; to odwróc – Amor ci odpowie!*), ściślej korespondującą z otwierającym ustęp 263-268 wierszem: *O! Rzymie – ciebie że kiedyś kochano* || *Bogumił* 324 przecinek po *teraz* należało zmienić na myślnik i jednocześnie zachować myślnik po *urny* (zmieniono go na dwukropkę), zdanie ujęte w myślniki (*lampę we wnątrz stawiam urny*) jest bowiem „dopowiadającym” określeniem warunków tego, o czym dalej mowa || *Wiesław* 96 nie dodawałbym przecinka po *Drzy* (przed *jak* wprowadzającym porównanie) || *Wiesław* 97-98 zmieniono przecinek na dwukropkę po *góry* oraz dwukropki na myślniki po *Pierwszy* i *wtóry*; można było zachować (żadnych wątpliwości nie nasuwającą) interpunkcję pdr: *I mają tylko dwa warunki z góry, / Pierwszy: że jeden Ojców Bóg, a wtóry:* || *Wiesław* 115 nie zmieniałbym przecinka na dwukropkę po *wielki* || *Wiesław* 147 wiersz, bez żadnego znaku interpunkcyjnego, jest kłopotliwy: *W nadziei razem w Miłości i wierze.* Gomulicki dawał przecinek po *razem*, wydanie omawiane wstawia przecinki przed i po *razem*. Zakładając, że *razem* zostało użyte w znaczeniu „zarazem”, przecinek należałoby dodać po *nadziei*: *W nadziei, razem [=zarazem] w Miłości i wierze*

Pięć zarysów

I. Rzeczywistość 94 jest: *ucichli –*, powinno być: *ucichli. –* || *I. Rzeczywistość* 96 jest: *okryty –*, powinno być: *okryty. –* || *I. Rzeczywistość* 124 jest: *tom –*, powinno być: *tom. –* || *II. Pisarstwo* 15-16 niewykluczone, że myślnik zamiast przecinka po *formy* (w pdr i P II przecinek) bardziej jednoznacznie wskazywałby, że *bladą porcelaną* odnosi się nie do *powykrzywiane formy*, lecz do *lano*: *Te zwłaszcza, które wieków temu parę lano / W powykrzywiane formy – bladą porcelaną* || *III. Ruiny* 50 jest: *sfery –*, powinno być: *sfery. –* || *III. Ruiny* 54 słusznie zmieniając myślnik na kropkę po *skończona*, można było zachować myślnik przed *harmonia*

|| III. *Ruiny* 70 jest: *pokutuje* –, powinno być: *pokutuje*. – || III. *Ruiny* 174 jest: *bloto* –, powinno być: *bloto*. –

Salem

Do J.O. Księcia Adama Czartoryskiego 112 usunąłbym przecinek po *więc* || *Do Hr. Władysława Zamoyskiego* 9 nie dodawałbym przecinka po *świata* || *Do Hr. Władysława Zamoyskiego* 28 nie dodawałbym przecinka po *czele* || *Do A.M.* 14 jest: *ziarn – O!*, powinno być albo: *ziarn. – O!*, albo (lepiej): *ziarn – o!* || *Do A.T.* 3 usunąłbym przecinek po *Acz*

Fulminant

43 dodanie przecinka po *drzewem* jest dyskusyjne, interpunkcja pdr odnosi bowiem w. 44 (*Nad ruinami przysionków bez celu*) wyłącznie do „oliwnego drzewa”

Rzecz o wolności słowa

II 38 nie dodawałbym myślników przed pierwszym *mówi* i po drugim *mówi*, sprawiają one bowiem, iż słowa *mówi*, *wiedza mówi* można czytać jak wtrącenie || II 85 zbędny wykrzyknik po *urobionym* – w atg nie ma żadnego znaku || II 88 usunąłbym przecinek po *więc* || II 89 usunąłbym przecinek po *piękna* || III 41 nie dodawałbym przecinka po *istnieje*, sens zdania w w. 40-41 (*strun drżenie / Nieustanne istnieje pewniej! niżli struny*) nie budzi wątpliwości: „nieustanne drżenie strun istnieje pewniej niżli struny” || III 54 nie dodawałbym myślnika przed *prze-stanek* || VIII 35 usunąłbym przecinek po *to* || VIII 43 i 44 nie dodawałbym przecinków po *półczwarta* i *karta* || IX 33 nie dodawałbym przecinka po *postępował* (przed *Ani*) || IX 39-40 można było zachować jasną co do znaczenia wersję atg, tj. nie dodawać przecinków po *pierwociny* i *mową* (a jedynie, jak zrobiono, usunąć przecinek po *Tak*): *Tak że usłyszq wszystkich ludów pierwociny / Ojców mowq zblizenie tej spólnej godziny...* || XI 174 nie dodawałbym przecinka po *ludzkiego* (przed *ni*) || XII 111 usunąłbym przecinek po *słowie* (przed *ni*) || XIII 38 nie dodawałbym przecinka po *głosi* (przed *ni*) || XIII 54 nie dodawałbym przecinka po *przemienił* || XIII 71 należało usunąć przecinek po *to* || XIV 11 zmieniono przecinek po *Lecę* na myślnik i dodano myślnik po *mogę* – wydaje się, że wystarczyło dodać przecinek po *mogę*

9. Poprawki oraz sugestie drobnych zmian

Część pomieszczonych w tej części uwag ma charakter erraty, część – status alternatywnych propozycji (nie wykluczam, że w niektórych przypadkach dyskusyjnych).

[Z „*Boskiej komedii*” *Dantego*], *O piekle – pierwsza pieśń*
66 należało dać przecinek po *Rzymem* (rozdziela zdania, z których następne zaczyna się od spójnika *A*)

Szczesna

Listy 66 zbędny rząd kresek po tym wersie, nie ma ich bowiem w podstawie przedruku. W P I/431 wydawca słusznie podkreślał: „Dziwi kontaminacja tekstu odpisu atg i pdr (Gom) w w. 44 *Tła*”, tutaj jednak sam dał tekst hybrydyczny

Epimenides

10 jest: *Redaktora* – zmieniłbym na *redaktora* || 111 – w pdr wers wcięty; odmiany dają informację, że zrezygnowano z akapitu; akapit należało zachować, ponieważ zaczyna się tu (nowy) ustęp o kolejnym uczestniku podróży

Benvenuta Celliniego „Capitolo fatto in prigione e lode di detta prigione”

147 jest: *mówił...* „*Twym*, powinno być: *mówił: „Twym* || 154 *żem* zmienione z *że*. Emendacja nie wydaje się konieczna. Wydawca pisze zresztą w *Uwagach edytorskich* (P I/448), że i bez tej poprawki „zdanie ma sens”, dodaje jednak zaraz dalej: „ale mało prawdopodobny w sytuacji, gdy cała wypowiedź jest skupiona na reakcji podmiotu mówiącego na Bożą światłość; dodatkowym argumentem może być kilkakrotne występowanie form z końcówką *-m* w tym fragmencie («*jam*», «*jam*», «*powołanym*»)”. Owszem, omyłki Norwida nie można wykluczyć, sądzę jednak, że jej zaledwie prawdopodobieństwo nie stanowi wystarczającej przesłanki dla dokonania zmiany

Quidam

I 19 jest: *Appijskim*, powinno być: *appijskim* || III 63 *Panią* – zmieniłbym na *panią* || VI 15, IX 45, XIII 208, XIX 145 *co raz* – w *Uwagach edytorskich* (P I/464) wydawca pisze: „Zachowano występującą w pdr dwoistość pisowni «*coraz*» / «*co raz*» [...] o rozłącznej pisowni zdecydowały względy semantyczne: pisownia taka akcentuje powtarzalność i pewną rytmiczność zdarzeń, pisownia łączna wskazuje na stopniowalność danej jakości”. Nie wydaje się, żeby tak jednoznacznie i kategorycznie można rozróżnić znaczenie w podanych miejscach (pdr daje w VI 15 *co raz*, w IX 45 *coraz*, XIII 208 *co raz*, w XIX 145 *Co raz*) – w sumie, dawałbym w każdym przypadku: *coraz* || VI 98 *Tu* w pdr rozstrzelonym drukiem, więc należało zaimek wyróżnić, tym bardziej, że zaraz dalej, w w. 104 i 105, *tu* dane kursywą || VI 139, X 9, XII 91, XV 26, XIX 126 *chrześcijany*, *chrześcijanin*, *chrześcijanie*, *chrześcijanin* – w pdr wszędzie majuskuła. W *Uwagach edytorskich* (P I/463) następujące uzasadnienie: „Rezygnowano z dużej litery w przypadkach, gdy świadomość osoby mówiącej nie wskazywała na duchowe zakorzenienie w Ewangelii (np. wypowiedzi Epiryty, cesarza). Pozostawiano jednak majuskułę w wypowiedziach Gwida czy w apologetycznych komentarzach narratorsa, szanując w ten sposób piśmienniczy i ideowy zwyczaj

Norwida, polegający na stosowaniu w tej rodzinie wyrazów dużej litery”. Zachowywałbym majuskułę w każdym przypadku, w każdym bowiem... dawał ją Norwid, dla którego taka pisownia miała znaczenie zasadnicze || VII 86 *Gladiator* – zmieniałbym na *gladiator* (nie jest jednym z bohaterów poematu) || VII 107 w pdr wers nie jest dwudzielny, nie ma zatem podstaw, aby go dzielić (dwa myślniki to nie jest wystarczający argument) || IX 50 *Cezarskie* należało zmienić na *cezarskie* (jak w *Objaśnieniach*); w XI 81 słusznie dano *cesarz*, nie *Cesarz* || IX 61 *Cezarskie* – należało zmienić jak w XI 50 || IX 174 *Cesarza* zmieniałbym na *cesarza* || X 29 jest: *Gwida?* –”, powinno być: *Gwida?*” – || XI 83 *Filolog wielki! Greckiego – Greckiego* zmieniałbym na *greckiego* (przymiotnik; nb. po wykrzykniku możliwa jest minuskuła) || XIII 246 jest: *ostrzegal:* „*jest*, powinno być: *ostrzegal:* „*Jest* || XV 51, 119 *Pani, Panię, Pani* należało zmienić na *pani, panię, pani* (m.in. w XXII 36 dano *pani*, nie *Pani*) || XV 126-127 jest: „*To jest w naturze mojej*” – *Pulcher* *rzecze* – / „*Tak się rozstrzyga wszystko w Pomponiana*”, powinno być: „*To jest w naturze mojej – Pulcher* *rzecze* – / *Tak się rozstrzyga wszystko w Pomponiana*.” || XV 267 jest: *pytać:* „*czemu?*”, powinno być: *pytać:* „*Czemu?*” || XVII 20 *Cesarza* – należało zmienić na *cesarza* || XVIII 47 jest: *rzekl:* *quidam*, powinno być: *rzekl:* „*Quidam*” || XIX 3 *Cesarz-Jegomość* – nie wykluczałbym zmiany na *cesarz-jegomość* || XIX 85 w pdr wiersz nie jest dwudzielny, należało to zachować || XX 32 *mówiąc:* „*czczo mi*” – należało dać albo: *mówiąc:* „*Czczo mi*”, albo zachować redakcję pdr: *mówiąc* „*czczo mi*” || XX 81 *Władca* (tak za Gomulickim) – należało dać (jak w pdr): *władca* (dla wyróżnienia wyrazu wystarcza sama kursywa) || XXI przypis do 20 *Flaviusa Vegetriusa Renatusa* – należało wyróżnić kursywą (w pdr rozspacjowanie) || XXIII 62 i 65 zbędne cudzysłowy: zamykający po *wyjdziesz!* i otwierający przed *Oto* || XXIII 88 i 89 w pdr wiersze nie są dwudzielne, należało to zachować || XXIV 43 *Cesarza* – należało zmienić na *cesarza* || XXIV 149 jest: *pytającym:* „*czemu?*”, należało dać albo: *pytającym:* „*Czemu?*”, albo (jak w pdr): *pytającym* „*czemu?*” || XXIV 146 jest: *temu* –”, powinno być: *temu*” – || XXIV 161 jest: *krwawa* –”, powinno być: *krwawa*” – || XXIV 25 jest: *tym?* –”, powinno być: *tym?*” – || XXIV 27 jest (w wersji dwudzielnym): *to!* –” | „*Gdybym*, powinno być: *to!*” – | – „*Gdybym* || XXIV 29 jest: *poszeptując:* „*кто wie*”, należało albo dać: *poszeptując:* „*Kto wie*”, albo zachować wersję pdr: *poszeptując* „*кто wie*” || XXVII 97 *mistrz* – należało zachować *Mistrz* || XXVII 29 w pdr wers nie jest dwudzielny, należało to zachować

[Z „*Odysei*” Homera]

Wstęp 1 jest: *Homera a*, powinno być: *Homera, a* (spójnik rozpoczyna zdanie) || *Rapsodia I* 66 *Itaki* – w atg napisane grubo (przyczyną bodaj kłopoty z piórem), ale nie podkreślone, nie widziałbym zatem podstaw do wyróżnienia wyrazu ||

Rapsodia I 168 jest: *chleby a*, powinno być: *chleby, a* (spójnik rozpoczyna zdanie); jednocześnie usunąłbym przecinek po *wygląda* (przed *jak* wprowadzającym porównanie)

Assunta

I 64 jest: *Mrucząc*: „*dziś*, powinno być albo: *Mrucząc*: „*Dziś*, albo (jak w atg): *Mrucząc* „*dziś* || I 102 *potomność* – zważywszy wagę tego pojęcia u Norwida, zachowałbym majuskułę atg: *Potomność I* || II 27 *Oh! Panie* – nie wykluczałbym zmiany na *Oh! panie* || III 120 jest: *obietując*: «*dalszy*, powinno być: *obietując*: «*Dalszy*

Emil na Gozdawiu

95 jest: *suchy a*, powinno być: *suchy, a* (spójnik rozpoczyna zdanie)

„*A Dorio ad Phrygium*”

I 31 jest: *mówi*: „*pchnij*, powinno być albo: *mówi*: *pchnij*, albo (jak w atg): *mówi* „*pchnij* || I 50 *swoją* – bardziej prawdopodobna lekcja: *swoję*, tak też skłonny byłbym dać w tekście głównym

Pieśni społecznej cztery stron

IV 97 i 119 *Ducha* – w pdr *ducha*. W *Odmianach tekstu* uwaga, że zmieniono, „gdyż mowa tu o Duchu Świętym” P II/279). Nie wydaje się, żeby można mieć taką niezbity pewność

Niewola

I 56 i 60 *zachodu, południa* – należałoby rozważyć pisownię *Zachodu, Południa* || I, przypis do 119 (wers 1d) *Papież* – zmieniłbym na *papież*

Psalmów-psalm

Do Augusta C, poema przypisując 18 uważny – należało dać wersalikami, w atg wyraz podkreślony dwukrotnie || motto, werset 20 jest: *świadectwa; Ale*, powinno być: *świadectwa; ale* (*nb.* majuskuła w atg niepewna) || 77 *najzłotsza* – po tym wyrazie konieczny przecinek; brak przecinka jest konsekwencją kontrowersyjnej decyzji: „W układach anaforycznych pieśni VI i IX nie wprowadzono, zgodnie z atg, przecinków na końcu wersów” (P II/295) – nie wydaje się, aby można widzieć w braku przecinków na końcu wersów anaforycznych jakąś właściwość „norwidowskiej” interpunkcji Norwida || 89 *onej* – po tym wyrazie konieczny przecinek || 112 *chrobry* – po tym wyrazie konieczny przecinek || 223 i 224 *anioły i ziemię* – po tych wyrazach konieczne przecinki (zob. wyżej komentarz do w. 77)

Promethidion

Wstęp 10 jest: *śpiew*: „*utnę*, powinno być: *śpiew*: „*Utnę* || *Bogumił* przypis do 76 jest: *dialogu*), *Ojcowie*, powinno być: *dialogu*) *Ojcowie* || *Bogumił* 123 jest: *rzekl: żyj, jako żyłem*, powinno być: *rzekl: „Żyj, jako żyłem”* || *Bogumił* przypis do 270 jest: *Bohaterstwo*, powinno być: *Bohaterstwo* || *Bogumił* 315 jest: *po du-*

chowych, powinno być: *do duchowych* || *Wiesław 47 przecina* – po tym wyrazie konieczny przecinek || *Wiesław 125 Mów* – wyraz należy do pierwszej części wiersza dwudzielnego, nie zaś, jak podano, trójdziałnego || *Wiesław 133 Stąd* – można było pozostawić jak w pdr: *stąd* || *Wiesław 145 wypowiedź* należało ująć w cudzysłów: „*Oto błękitnej prawdy jest plejada...*” || *Wiesław 182 Car ów*, w pdr jest: *Car ow* – możliwe, że wydrukowano tak omyłkowo, powinno zaś być: *Carow* (tj. *Carów*). Nie wykluczałbym takiej lekcji; sens byłby następujący: Czar ów carujący / Carów, co [tj. ten Czar] władzy zewnętrznym kłamaniam

Próby

103 *O! Wtedy* – można było zachować redakcję pdr: *O! wtedy*

Pięć zarysów

I. Rzeczywistość 15 jest: *Jeźli więc mówię: byli do arfy podobni* –, powinno być: *Jeźli więc mówię: „Byli do arfy podobni”* – || *I. Rzeczywistość 72* jest: *odrzekną: „bądź*, powinno być: *odrzekną: „Bądź* || *I. Rzeczywistość 128-129* jest: *rzekł Chryzogon: lampa gaśnie nam, panowie! / Światła!*, powinno być: *rzekł Chryzogon: „Lampa gaśnie nam, panowie! / Światła!”* || *I. Pisarstwo 45* jest: *spytają: „czemu*, powinno być: *spytają: „Czemu* || *III. Ruiny 75 Chrześcjan* – można było dać: *Chrześcian* || *III. Ruiny 76* jest: *mówisz: „w*, powinno być: *mówisz: „W* || *III. Ruiny 140* jest: *mówili: „dobrze*, powinno być: *mówili: „Dobrze* || *III. Ruiny 262 Imperator* – można było zmienić na *imperator* || *IV. Burza 7* jest: *kodeks a*, powinno być: *kodeks, a* (spójnik rozpoczyna zdanie)

Salem

Do J. O. Księcia Adama Czartoryskiego 149 jest: *mówi: „tyś*, powinno być: *mówi: „Tys*

Fulminant

104 jest: *czym że*, powinno być: *czym, że* || 109 *Ducha-Świętego*, w podstawie przedruku: *Ducha-świętego* – nie wydaje się, aby zmiana była zasadna

Rzecz o wolności słowa

Wstęp 27 jest: *wdziękiem).*, powinno być: *wdziękiem);* || I 24 i 26 – poprawki za pdr. Nie wydaje się to słuszne, dajemy bowiem tekst hybrydyczny (zob. też wyżej komentarz do *Szczesna, Listy 66*). *Nb.* w 26 należałoby dać *Era* (jak w atg), nie *era* (jak w pdr) || II 25 *druidycznych* – lepiej byłoby: *drujdycznych* (dzisiejszy czytelnik nie przeczyta *druidycznych* jako wyrazu trzyzgłoskowego) || II 40 *Sztukmistrzem* – zmieniłbym na *sztukmistrzem* (w w. 39 słusznie zmieniono *Archeolog* na *archeolog*) || II 52 *Teatrze* – zmieniłbym na *teatrze* || II 62 *cele* – w atg wyraz podkreślony, należało go więc dać kursywą || II 86 *ozdób* – w atg po tym wyrazie podwójny myślnik, należało go zachować || III 58 *proza* – w atg większymi literami i podkreślone, więc powinno być wersalikami: *PROZA* || III 60 *Ody* – dałbym *ody* || III 76 – dano redakcję pdr; zob. wyżej komentarz do

Rzecz o wolności słowa I 24 i 26 || IV 16-17 – lekcja przyjęta przez wydawcę bardzo trafna i w pełni przekonująca. Dla jednoznacznego określenia sensu należałoby dać pisownię łączną: *nienawykt* || VI – przypis do 14 wzięty z pdr; zob. wyżej komentarz do *Rzecz o wolności słowa* I 24 i 26 || VII 12 jest: *Zajaśnieje* – *Już*; należało dać redakcję atg, jedynie wstawiając kropkę po *Zajaśnieje*: *Zajaśnieje. – Już* || VIII 18 *stérczy* – należało zmienić na *sterczy* || VIII 67 *Wszecchprzymny* – tak za pdr, w atg: *Wszecchobecny*; zob. wyżej komentarz do *Rzecz o wolności słowa* I 24 i 26 || VIII 82, 89, 90 *Senatu, Senat* – zmieniłbym na *senatu, senat* || IX 31 jest: *nie znana*, powinno być (tak również w atg): *nieznana* || IX 31 40 *tej* – w atg wyraz podkreślony, więc należało go wyróżnić kursywą || IX 41 *kresy-nowe* – należało dać wersję jak w atg: *kresy nowe* || IX 42 *zbiorowe* – w atg *Zbiorowe* (wyraz podkreślony), zatem *per analogiam* do *Ogól* w 41 oraz do *Spoleczeństwie* w 43 należało zachować wersję atg || XI 81 i 97 w atg wersy nie są dwudzielne, należało to zachować || XI 100 *mniej szość* – w atg *Mniejszość*, co należało zachować, podobnie jak w tym samym wersie *Ogółu* || XI 107 *mniej szość* – w atg *Mniejszość*, co należało zachować || XI 138 *prostszeń* – należało zmienić na *prostszym* bądź (lepiej, zważywszy, że w tym samym wersie jest *górnem*): *prostszem* || XII 69 *oś* – w atg *Oś*, co bodaj należało zachować || XII 130 *kréskami* – należało zmienić na *kreskami* || XII 158 *ksiądz-pijar* – zmieniłbym na *ksiądz-pijar* || XIII 5 *statutów* – w atg *Statutów*, co należało respektować, idzie bowiem o podkreślenie rangi praw ludzkich, analogicznie do Boskich (w Biblii, o której zaraz dalej mowa) || XIII 35 jest: *Słowiańskie*, powinno być: *słowiańskie* || XIII 68 *mocar* – w atg *Mocar*, co należało zachować (analogicznie do *Rzecznik* w 67) || XIII 108 *drujd* – dla rytmu należało zachować: *drujd* (w atg: *Drujd*) || XIII 150 *testament* – w atg *Testament*, co należało zachować, tym bardziej, że w wersie 156, ostatnim w części XIII, jest *Testament* (w wersie 150 zostaje zapowiedziany ten końcowy *Testament*) || XIV 1 *Tyrtejowa* – należało zmienić na *tyrtejowa* (mowa o „mojej tyrtejowej pieśni”) || XIV 10 *Wiatr* – w atg *wiatr*, i tak można było zachować (fakt, że *wiatr* mówi, nie jest wystarczającym argumentem do zmiany pisowni) || XIV 17 – dano redakcję pdr; zob. wyżej komentarz do *Rzecz o wolności słowa* I 24 i 26

P II/276, 12d jest: „*cudem* (w. 6)”, powinno być: „*Cudem* (w. 6)”.

P II/418, 11d jest: „*fétische*”, powinno być: „*fétiche*”.

10. Kilka uwag redakcyjnych

Zamykając te szczegółowe uwagi o edycji, warto odnotować parę drobiazków czysto technicznych, adresowanych przede wszystkim do redaktorów edycji.

Tam, gdzie wypowiedź ujęta w cudzysłów zaczyna się po wprowadzającym ją dwukropku, kropka winna się znaleźć po cudzysłowie zamykającym. Tam, gdzie wprowadzenia wypowiedzi nie ma, kropka winna się znaleźć przed cudzysłowem zamykającym.

Jeżeli cały fragment tekstu, od początkowej majuskuły do końcowej kropki, ujęty jest w nawias, końcową kropkę daje się przed nawiasem zamykającym, nie po (P II/136, w. 107; P II/227, w. 84; P II/249, w. 46; P II/247, w. 56).

Źle wyglądają tu i ówdzie podwojone nawiasy zamykające:))). Jeżeli tak się zbiegają, wewnętrzny należy dać jako klamrę: []).

Znaczniki przypisów na ogół znajdują się przed kropką zamykającą zdanie. Zdarza się jednak, że dano je po kropce. Niegdyś, w zależności od tego czy tylko część wypowiedzenia, czy całe wypowiedzenie odnosiło się do zaczerpniętej z jakiegoś źródła informacji (opinii, tezy etc.), różnicowano to, umieszczając znacznik przypisu bądź przed, bądź po kropce kończącej wypowiedzenie. W omawianym wydaniu nie ma jednak żadnej potrzeby takiego różnicowania przypisów.

W ciągłej narracji unikałbym stosowania niektórych skrótów. Dają bardzo niewielkie oszczędności, a wyglądają i brzmią nie najlepiej. Np.: „In. kategorię odmian tekstu podstawowego tworzą” (P I 397, 11d), „To, co jest ważne w wyd. *Poematów* w DzWsz, nie polega jednak ani na wprowadzeniu emendacji nowych, ani na wykorzystaniu wcześniej przez in. zaproponowanych” (P I/398, 5-7), „i przywołując in. fakty biograficzno-historyczne” (P II/276, 3g), „Podstawę niniejszego wyd. stanowi pdr wyd. w Paryżu” (P II/276, 13g).

Dla objaśnień przyjęto bodaj następującą zasadę. Objasnienie będące zdaniem (w sensie gramatycznym) zaczyna się majuskułą i kończy kropką (niezależnie, czy idzie ono po myślniku oddzielającym objasnienie od objaśnianego urywka utworu, czy też objaśniany tekst nie poprzedza objaśnienia). Objasnienie, które zdaniem nie jest, zaczyna się minuskułą, kropką natomiast się go nie zamyka. Można by ten typograficzno-gramatyczny komplikacjonizm jeszcze od biedy akceptować, gdyby przyjętą regułę konsekwentnie i w pełni respektowano. Wiele tu jednak chaosu, niekonsekwencji, odstępstw od zasady (stąd w pierwszym zdaniu tego akapitu znalazło się słowo „bodaj”). Koniec końców, radziłbym przyjąć dla objaśnień w kolejnych tomach prostszą regułę: wszystkie objaśnienia po myślnikach zaczynają się minuskułą, wszystkie objaśnienia „samodzielne” – majuskułą, kończą się zaś jedne i drugie kropką.

Powtórzę na koniec: lubelskie wydanie poematów autora *Assunty*, zrealizowane jako trzeci i czwarty tom *Dzieł wszystkich* pisarza, jest ważnym osiągnięciem edytorskim, filologicznym, norwidowskim... I dodam – nie sposób bowiem tego nie docenić – że znakomicie współbrzmi z ową ważnością „skromna wy-

kwintność” formuły graficznej i typograficznej, jaką przyjęto dla całej edycji *Dzieł wszystkich*.

REMARKS ON VOLUME THREE AND VOLUME FOUR OF
COMPLETE WORKS BY CYPRIAN NORWID

S u m m a r y

The article is a discussion of Volumes Three and Four of *Complete Works* by Cyprian Norwid, containing the poems by the author of *Vade-mecum*, edited by Stefan Sawicki, Adam Cedro and Piotr Chlebowski. The arrangement and the contents of the edition, the contents of individual parts of the critical apparatus (the editor's notes, variations of the texts, explanations) were subjected to analysis. Moreover, the lessons and emendations suggested by the editors were analyzed in a wide range.

Słowa kluczowe: Cyprian Norwid, wierszowana epika, edycja krytyczna, edytorstwo naukowe.

Key words: Cyprian Norwid, rhyming epic, critical edition, academic editing.

JACEK BRZOZOWSKI – prof. dr hab., kierownik Katedry Literatury i Tradycji Romantyzmu, Uniwersytet Łódzki; e-mail: jacek_brzozowski@interia.pl